

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵԿՆ ՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

Թանասիր. գիտ. զոկտոբ Ա. Ս. ԼԳՐԿԼԻՅԱՆ

29. Թ Ե Ր Մ ա ց Բ

Թեւումացի (սկերակրի, կերածի կամ խմածի մնացած մասը՝ մնացորդը)՝ քումացի քումակ քրքումակ քրքումակ բառի քեր սկզբնաբաղադրիչը ելին ակնհայտորեն կապվում է քերի բառի քեր արմատի հետ և որն է կասկած չի հարուցում (հմմտ. քերաս, քերութուն, քերխաշ, քերմաշ, քերխոսով, քերեփ, քերիմաց և այլն), ապա նրան հաջորդող -մացի բաղադրիչը ինչ որ չափով մթաղնած է և, բնականաբար, անհրաժեշտ մեկնություն է պահանջում:

Քտ նկատի առնելով՝ պետք է ասել, որ հիմնականում ժողովրդախոսակցական լեզվում զործածվող նույն այդ՝ քումացի (օրինակ՝ «—Հացի կտորսանրն ու բարթուն կտան, կերակուրի քումացի կտան... բան չկա, ծառայի կտորն է դո», 2. Թումանյան, «Գիրքոր») բառի «մթաղնած» -մացի վերջնորագրիչը այլ բան չէ, քան մնալ բայի անցյալ կառարչայի մնաց հիմքից ե-ի անկումով առաջ եկած մաց-ի և զույականակերտ -լ ածանցի միացությունը, հմմտ. զնացի-զնացիր-զնաց և զնաց-լ՝ զնացի, լվացի-լվացիովլաց և լվաց-լ՝ լվացի, բնթացա-բնթացար-բնթացով և բնթաց+լ՝ բնթացի, սլացա-սլացար-սլացով և սլաց+լ՝ սլացի և այլն:

Այսպիսով՝ պարզ է դառնում և ակներև է, որ քումացի-ը սովորական անհոգակապ իսկական բարգաթուն է՝ կազմված քնե+մ(ս)-աց-լ բաղադրիչներից:

30. Լ Ե ա

Լ Ե ա լառը, որ «Լեր. պես, նման, կարծես, թե, իրր. Հանց սև է, լեա ասես աբար լիկի. 2. երբ որ, հենց որ... Լեա սբ եկավ, կերտնե. 3. միայն, միայնակ. Լեա մեկակ զո՞ւ ես, ուրիշ մաբղ չկա. 4. այլես, զարձյալ, մեկ էլ էլլեա եկավ էս մաբղը» նկարագրությամբ ներկայացրել է Հր. Աճառյանը «Հայերեն զավատական բառարանում»¹, տակավին չստուգաբանված բաղմիմաստ կզանակավորող (վերաբերական) բառ է և լաչնորեն զործածվում է ոչ միայն Արցախի (Ղարաբաղի), այլև Գորիսի բարբառում՝ լրկա, լիկա, ալլա, ալլա, ևլլա, ևլլա ձևերով, ինչպես, օրինակ՝ «Լլկա մկ կրլիսն ա ախնամ», «Ալլա լլա ա առան առանն ա սնում», «Լլկա խոխն թակում ու», «Ալլա ա շիխ միջին ա լլաում և այլն:

Շիշյալ երկու բարբառներում զործածական այդ լեա բառը իր զանազան ձևերով պարզորոշ ցույց է տալիս, որ առաջ է եկել այլ (սլ. ես, էլ, այլես, մեկ էլ. 2. բայց, սակայն. 3. հապա, նույնիսկ. 4. արդ, արդ ես) և ակն

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, № 2:

1 Հր. Աճառյան. Հայերեն զավատական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 427:

(«հրես, ահավասիկ») բառ-բաղադրիչներից² դրանց փոփոխված ու հապավված ձևերի միացություններ [ալլ ալլելլ+սևևա-սլևևա||էլահա-լահա-լլևա-լը-ևա...]՝ արտահայտելով մի բանի՝ իրար մոտ ու տարբեր իմաստներ:

31. Լ ո խ

Մինչև այսօր էլ հիմնավորապես չի պարզված, թե լոխ «ամբողջ(ը)», «բոլոր(ը)» բառը, որ նույնպես լայնորեն դործ է անվում Արցախի և Գորիսի բարբառներում, օրինակ՝ «Լոխ էլ շնորհակալ են Հերիքնազ աքոր անա. Լոխին էլ սիրտը օնում ա... խնդիրքը կատարում. Արագը. 11,10: Սաղ շհարը լօխ կերայ. սաւ Հեբր. Ժ. 37:՝ ալլև՝ «Լօխին ալ լամ ճընանչում էմ», «Հստէղ լօխան||լօխչան||լօխուան մէծը հո՛ւվ ա», «Ընտրանք՝ լօխունը||լօխչունը||լօխունը||լուխչուանը||լուխսեֆանը իմ խօխէրքն էն» և այլն, ինչից է ծագում կամ՝ ինչից ինչպե՛ս է առաջ եկել:

Հր. Աճառյանն անգամ որոշակի պատասխան չի տվել դրան և միայն նկատել է. որ «լօխ գործածական է Ղարաբաղի բարբառում և իրավման ժամանակ ստանում է նաև ՚ նավելվածը (ընդգծումն իմն է—Ա. Մ.). օր.՝ ախըրը լօխչան յէտը «բոլորից հետո»: Հոգնակին լինում է լօխչուն, սև. լօխչունց, բց. լօխչունցան: Այս բառը այնքան բնորոշ է Ղարաբաղի համար, որ շրջակա գավառներում լօխ բառը ծածկալեզվով նշանակում է Ղարաբաղցի. օր.՝ լօխեքը եկան «զարաբաղցիք եկան»⁴:

Լոխ բառի ծագումը պարզ չի համարել նաև տողերիս հեղինակը տարիներ առաջ հրատարակած իր «Գորիսի բարբառը» աշխատության սեջ⁵:

Արդ, սակայն, նկատի ունենալով այդ բառի ն-ով և շ-ով ձևերը՝ լօխ-նունք||լօխչունք, լուխնէլան||լուխչեֆան, լօխնին||լօխչին, լօխնունց||լօխչունց, լուխնեֆանին||լուխչուֆանին և այլն, պետք է ասել, որ այն հաստատապես կապվում է նույն իմաստն արտահայտող ողջ բառի հետ և առաջ է եկել դրանից՝ ողջ>լօխն>լօխչ>լօխն>լօխչ>լօխ>լոխ հնչյունափոխական ընթացքով⁶:

Նման «արտաստովոր» կամ ավելի հեռուն գնացող հնչյունական փոփոխություններ էլ Արցախի և Գորիսի բարբառները տարազատվել, խստորեն հեռացել են հայերենի այն բազմաքանակ բարբառներից, որոնցում պահպանվում է ողջ բառը տարբեր ձևերով, ինչպես՝ «Պլ. օխչ, խբբ. Կր. օխչ, Ալշ. յխչ, Մշ. յխչ», Ասլ. Լօխչ, Ջղ. Սլմ. վն. վոխչ, Ախց. Երև. Ննխ. Լխ. Սշ. Տիգ. վօխչ, Շմ. վօխն, Տփ. վուխչ (վերջինս նշանակում է նաև «ամբողջ»), Սևբ. վէխչ, Իսկ Մրդ. զանազանությունն դնելով երկու իմաստների մեջ՝ վուխն «առողջ», վրիխն «բոլոր»⁷:

Այսքանից հետևում է, որ հնդեվրոպական հիմք լեզվից սերող⁸ ողջ բառը Արցախի և Գորիսի բարբառում եթե «առողջ» իմաստով ջնջվել ու փոխարինվել է թուրք. սաղ- sâğ բառով, ապա «ամբողջ, բոլոր» իմաստով նույնպես պահպանվել է՝ ենթարկվելով նաև մի այլ փոփոխության. այն է՝ երկու բարբառում էլ ողջ բառը ոչ միայն ողջ>լօխն է դարձել, այլև այդ հիման վրա՝ ա) ս'զբնահնչյունն վ ձայնեղը փոխարինել է մերձակից լ ձայնորդով (հմմտ. Ջավահիր-Ջալալիք, հոլով-նուլուլ) և բ) հնչյունի անկման օրենքով

2 Այդ երկու բառերի իմաստների մասին տե՛ս հատկապես Հր. Աճառյան. Հայերեն արձագանքի բառարան. հ. 1, Երևան, 1971, էջ 168 և 112:
3 Տե՛ս Ա. Ամատունի. Հայոց բառ ու բան. Վաղարշապատ, 1912, էջ 255:
4 Հր. Աճառյան. Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Երևան, 1954, էջ 426:
5 Ա. Մ. Մարգարյան. Գորիսի բարբառը. Երևան, 1975, էջ 168:
6 Այդ մասին տե՛ս և հմմտ. Արտ. Պողոսյան. Հաղորթի բարբառը. Երևան, 1965, էջ 127:
7 Հր. Աճառյան. Հայերեն արձագանքի բառարան, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 558:
8 նույն տեղում:

վարձ, որը վերցնում են հացահատիկով...» (Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 3, էջ 493) բառի ծագման մասին երկու տարածքի վարձիք է հայտնվել:

Հր. Աճառյանը նախ դա աստղանիշով իբրև շատուգաբանված, «գրաբարի մեջ գոյություն չունեցող բոլորովին նոր արմատ» է գիտել, ապա հետո՝ «Հայերեն արմատական բառարանում» այն կապել գրաբարյան «չարիատ» տոկոս, վաշխ» բառի հետ՝ ասելով, թե «ամեն տեղ այս վարձը կոչվում է շահագ, որի ծագումը ըստ իս հետևյալ ձևով է: նախ շառատ (<Հարիատ— Ա. Մ.) բառը հայերենից անցել է թուրքերենի. այստեղ ժողովրդական ստուգաբանությունը դարձել է šahad, իբր թե արար. šahad «վկայ», որից հետո հետ դառնալով անցել է հայերենի»⁹: Հր. Աճառյանին հետևելով՝ շնատ բառի ծագումը այդպես են բացատրել Ստ. Մալխասյանցը և նաև՝ տողերիս հեղինակը իր «Դորիսի բարբառը» աշխատանքում¹⁰: Շհատ բառի ծագումը բոլորովին այլ կերպ է ներկայացրել Ս. Ամատունին. առանց մեկնաբանության նա այն շահ բառի հետ է կապել և ըստ էության էլ դրա ածանցյալ ձևը համարել:

Պետք է ասել, որ շնատ բառի ծագմանը վերաբերող այդ երկու տեսակետներից ճիշտն ու ընդունելին վերջինն է, որը նույնպես լիովին հիմնավորվում է իմաստաբանորեն և հնչյունաբանորեն:

Հենց իր իսկ Հր. Աճառյանի հավաստմամբ շահ բառը հին հայերենում՝ գրաբարում, ոչ միայն «օգուտ, վաստակ», այլև «գրամագլխի և կամ փոխ տված դրամի տոկոսը», որոշ բարբառներում էլ ուղղակի «տոկոս» է նշանակում¹¹, Այդ հիմամբ էլ շահ-ը —առ ածանցով (հմմտ. բացատ, խորխորատ, ցափստ, փշատ, ջոկատ և այլն) արտահայտել է ջրաղացում աղացվող աղունի այն մասը, որ առանձնացվել և իբրև վարձ տրվել է ջրաղացպանին:

Դառնալով շնատ բառի կրած՝ ա>ը, տ>դ հնչյունական փոփոխություններին, պետք է ասել, որ դրանք ևս տեղի են ունեցել օրինաչափորեն և իրենց հերթին ևս հաստատում են շահ բառից ու —առ ածանցից (շահ+ատ> շահատ>շահագ> շրհատ և նաև շրհագ) նրա ծագումը:

Այսքանից հետևում է, որ ջրաղացի հետ գործ ունեցող մարդու առանին կյանքին վերաբերող այդ բառը ամենևին էլ լեզվից լեզու չի անցել ու հետ դարձել հայերենին, այլ սկզբից ևեթ ստեղծվել ու գործել է այդտեղ:

34. Չ Ի մ

Չիմ «բոլոր (ը)», «ամբողջ (ը)» «ամենքը» բառը, որ իբրև դերանուն գործ է ածվում Դորիսի¹² և, անշուշտ, նաև Արցախի (Ղարաբաղի) բարբառում, լոխ բառի հետ հիշատակվում է Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բանաստեղծ»՝ «Չիմ» լազ. (ախեցիք). Կոթ (իմա՛ գյուղ խոտում—Ա. Մ.) Ամենքը, բոլորը ...Ծս էն չիմ (դիփ) կարդացել եմ. Չիմ էլ նրա միջին դրած ա. Վ. Ադ. Ար. (իմա՛ «Արուսյուն և Մանվել») Գ. 24, 70, 71» նկարագրությամբ¹³:

Այն գրեթե նույնկերպ է ներկայացվել նաև Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ում. հմմտ. ա+Չիմ, ած. գ. Բոլորը, ամենքը, ամեն ինչ: Ծս էն դիրքը չիմ կարդացել եմ»¹⁴:

Չիմ-ը, որ զարմանալի կերպով դուրս է մնացել Հր. Աճառյանի տեսադաշտից, ավելի նեղ բարբառային բառ է և ծագմամբ էլ՝ շատ ավելի մոթ ու մթազնած:

9 Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 504:
10 Ա. Մ. Մարգարյան. Գորիսի բարբառը, էջ 450:
11 Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 481—482:
12 Տե՛ս Ա. Մ. Մարգարյան. Գորիսի բարբառը, էջ 457, 167, 168:
13 Ս. Ամատունի. Հայոց բառ ու բան, էջ 541 և 255:
14 Ստ. Մալխասյանց. Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 4, էջ 23:

և՛, աչնու՝անդերձ, ախներև է. որ ամբողջը, բոլորը, ամենքը. ամեն ինչ. նշանակություններով այն է: առջև՝ և՛ շափ. Լանալ ցույց տվող որևէ բառի՝ և՛ ա և, անշուշտ, սերում է նրանից. Տվյալ զեպքում այդ են հաստատում Գորիսի բարբառում լայնորեն զործածվող հինգն հինյան հիշկուն ինչ բառ. Լնչալ Լն-անն Լն-ամն Լն-ունն Լն-այն-չափ(ք), Լս-ալ(լ)-Լսչամն-Լսչունն՝ Լս-այս շափ(ք), Լտ-ալ-Լտ-անն-Լտ-ամն-Լտ-ունն Լտ-այդ շափ(ք), մրն-Լան-մրչան-մչամ-մրն-բաս, մրնչանն-մր-անն-մրնչամ-մրչամ-մրչան-մրչունն՝ մոչամ-մինչ՝ շափ(ք) բաղադրյալ բառեր՝ կաղմված մի զեպքում՝ Լան, մյուս զեպքում՝ շափ(լ)-ից:

Պետք է ասել, որ նենց այս վերջին շափ(լ)-ից էլ առաջ է եկել իմ բառը, որը և բոս Լուվյա: մասնանշում է Հր. Աճառյանը. երբ շափ բառի բարբառային նշյունափոխական ձևերը ներկայացնելիս ասում է. Մինիսք նանչամ, շանն, շամ ձևերը, բայց միայն ածանցումների մեջ. այսպես՝ ան-աս «այնպիսի», Լն. Լնչանն, մչանն, մունչունն, Լրբ. Լս-ունն, Լտ-ունն, Լնչանն:

Նկատի առնելով Հր. Աճառյանի վկայությունն այն մասին, որ անդ-տեղ տարբերություն է զգում շափ զոչականի՝ և շափ մաղյայի մեջն. այսպես՝ Մրդ. շափ, Աղյ. շափ, զործածական են իրր զոչական, իսկ Մրդ. շամն և Աղյ. շանն՝ իրր մակրալ... -Ազմ շանն՝ «այնչափ», պետք է նաև ասել, որ Գորիսի և Առայսի բարբառներում շափ(ք) բառը ոչ միայն բաղադրությունների («ածանցումների») մեջ է այլազան փոփոխություններ կրել, այլև նրանցից տարազատելով շամ ձևի ա-ի նշյունական փոփոխությամբ շիմ է դարձել:

35. Պ Ե Լ

Պալպլլ (պիժ, խենթ, խենթավուն, խելանեղ) բառը Հր. Աճառյանը առաջանիշով «Շալերեն զավառական բառարանում» զբարբառում զոչություն ասելուց և առկալին շատուզարանված բառ է համարել¹⁵:

Այդ բառը, որ նույնպես լայնորեն զործ է ածվում Արցախի և Գորիսի բարբառներում և չիմք է ձևապի մի շարք բաղադրյալ բառերի կաղմության համար, խնչպես, օրինակ՝ պելանալ պլլանալ (1. Խենթանալ, չիմարանալ Լ՛նչ պատանեց, բյուրդ կարձեն պելալիլ են: 2. Ապչամ՝ զարմացած մնալ: նր այս բյուրդ պատանեղի՝ լուպեներ պելալգամ մեղգին: 3. Աչրերը շաղվել, աննպատակ է ալել, պչնուր: Պելալգամ աչքերով նայում էր, բայց ոչինչ չէր տեսնում», Առ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 4, էջ 92—93), պելալգենլ պլլրլգենլ (նույնի պատճառականը), պելալգատար պլլրլգատար («խենթուկի գլխով, զմալուն, չիմար»), պելանուկ պլլանուկ («թունավոր բույս, որ ուտողին խենթացնում է բանդի նման»), պելալլյուն-պլլալլուն («խենթություն, գմալլյուն») և ալլն¹⁶, նաղույն մամանակներից եկող, մարտը բարբառային բառ է, որ, անշուշտ, որևէ հեռավոր ձևից է սերում:

Ըստ այդմ էլ ենթադրում ու կարծում ենք, որ այն կաղվում է Հայկ և Բելի հանրաճայտ առասպելի Բելլի անվան հետ և զրա բարբառային ձևափոխությունն է, որ, ի՛նչպիսի, հաստատվում է ոչ միայն նշյունաբանորեն, այլև իմաստաբանորեն: Հիշյալ երկու՝ Արցախի և Գորիսի բարբառներին հատուկ նշյունափոխական այն օրենքով, որ բառակցի Ր-ն պ է ապիս (հմմա. լերան պլլան, բերել պլլել, բան պան, պլն, բոկ պոլ, բուրդ պուր..., ալլն՝ Բաղդատ պլլալլատ, Բարսէղ պլլալլալլ, Բեզար-Պլլկալլ,

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս մեր «Գորիսի բարբառը», էջ 160, 163, 166, 167.
¹⁶ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 626.
¹⁷ Նույն տեղում, էջ 626—623.
¹⁸ Հր. Աճառյան, Հայերեն զավառական բառարան, էջ 905.
¹⁹ Գրանց մասին տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն զավառական բառարան, էջ 905:

Բեզլարի Բախշին-Պիկիին Բախշին), Բել||Բէլ հատուկ անունը ևս նման փոփոխություն է կրել և Պէլ > պէլ դարձել:

Գալով պել||պել բառի մյուս՝ իմաստային կողմին, պետք է ասել, որ նրանով արտահայտվել են Բելի համար բնորոշ համարվող «խելահեղ, ըմբոստ, ստամբակ, անգամ շարած-ձի» հատկանիշները և դրանք վերագրվել շարքային մարդկանց: Այդպիսով հատուկ անունը վերածվել է հասարակ անվան, որ, ինչպես հայտնի է, իմաստափոխական սովորական երևույթ է լեզունեբրուժ, հմմտ. Մեկկենա-մեկենա, Տիտան-տիտան, Լագար-նագար և այլն²⁰:

ИСТОЛКОВАНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ

Доктор филол. наук А. С. МАРГАРЯН

Резюме

В статье рассматривается происхождение армянских диалектных слов: բեր-մացք—'егма:' (объедки), շի—լձնա («1. как будто; 2. лишь только, только что; 3. как только; 4. только вот»), լիխ—լօх («весь, вся, всё, все»), ճապկի—ճարկի («лесное дерево с гибкими, эластичными ветвями»), շատ—ճոխալ («плата мельнику за помольное зерно»), շիմ—ճիտ («весь, вся, всё, все») и պել—բել (1. «бешеный, буйный; 2. непокорный, непослушный, строптивый»). На основе фонетико-семантического анализа устанавливается, что: а) բերմացք, շի, ճապկի, շատ, շիմ являются усеченными, потемневшими составными словами и восходят к первоначальным формам բեր+մացք (<մն+աց+ք), ալլ+ա՛ն, ճապուկ+ի, շահ+ատ, մինչ+չալի(ք); б) слово լիխ восходит к первоначальной форме ողջ—լօլ («весь, всё») и образовалось усечением последнего (конечного) звука օ; в) слово պել по всей вероятности связывается с именем Բել (Бел)—героя легенды «Гайк и Бел» и является его измененной формой, употребляемой только в арцахском (карабахском) и горисском диалектах.

²⁰ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, մեր «ժամանակակից հայոց լեզու» գիրքը (Երևան, 1993, էջ 56, 42):